

РЕЦЕПЦІЯ АВТОНОМНОЇ ЕТИКИ І. КАНТА В РОСІЙСЬКІЙ РЕЛІГІЙНІЙ ФІЛОСОФІЇ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ століття

© Марія Мазурик, 2011

З’ясовано причини неприйняття І. Канта російськими релігійними мислителями. Звертається увага на той факт, що в І. Канта людина, як емпірична особистість, є лише об’єктом, а не суб’єктом етичної діяльності. Началом, яке пов’язує дві сфери в ній, виступає почуття обов’язку або безумовна відданість категоричному імперативові. Тобто, якщо кантівський ідеалізм був виключно раціоналістичним, то російські філософи відчували свою спорідненість з ідеалізмом містичним. Це і стає причиною несумісності більшості ідей автономної етики німецького філософа з ідеями російських релігійних мислителів кінця ХІХ – початку ХХ ст., етика яких є зразком „теономної етики любові”.

Ключові слова: автономна етика, російська релігійна філософія, “теономна етика”.

Mariya Mazuryk. Reception of the Kant’s autonomous ethics in the Russian religious philosophy of the end of 19th – the beginning of 20th century.

The article is devoted to the research of a problem of devoted to the consideration the Kant’s philosophy and its influence on the establishment ethical thought of the Russian philosophers of the end of 19th – the beginning of 20th century, his autonomous ethics provoked ambiguous reaction from the side of religious philosophers in Russia, who understood the autonomy is first of all the connection of the person with spiritual origin, in fact with God (“theonomical ethics of love”).

Keywords: autonomous ethics, Russian religion philosophy, “theonomical ethics”.

Актуальність теми дослідження. У сучасному світі, у якому відзначається глибока криза антропологізму та втрата усталених ціннісних орієнтацій, що переживаються і в Україні, питання становлення моральної особистості набуває все більш проблематичного характеру. Як зберегти людське в людині? Як змусити людину добровільно вибирати шлях Добра? Як забезпечити переваги альтруїзму та співчуття в будь-якій життєвій ситуації? Ці та багато інших питань сьогодні все більше актуалізуються, адже всеохопний вплив новітніх технологій та маніпулювання людською свідомістю набувають дедалі загрозливішого характеру. Тому “етичний поворот” у сучасній думці може розцінюватися як спроба відшукати відповіді на болючі питання сьогодення, які стосуються самого людського існування та сягають граничної межі у зв’язку із втратою вищих ціннісних орієнтирів, серед яких особлива роль належить саме етичним орієнтирам. Тому дослідження філософської спадщини І. Канта та його спроби побудувати етичну автономію як шляху до позарелігійної секулярної етики робить їх теоретичне дослідження особливо актуальним.

Метою статті є дослідження впливу автономної етики І. Канта на розвиток та формування російської релігійної філософії кін. ХІХ – поч. ХХ ст.

Огляд джерел. Для дослідження опрацьовано як твори І. Канта, так і твори російських релігійних мислителів, а також критичну літературу з цієї тематики. Серед них особливе місце належить творові А. Макінтайра “Після чесноти”, в якому автор пропонує читачеві оригінальну концепцію історичного розвитку як самої доброчинності, так і теоретичних уявлень про неї. А.

Макінтайр розглядає ключові моменти основних сучасних етичних концепцій, аналізує стан моральності в сучасному світі, виявляючи причини того, чому сьогодні моральне життя, моральні поняття та цінності втрачають те значення, яке вони мали в попередні історичні епохи.

Треба відзначити також працю В.Ф. Асмуса “Імануїл Кант”, в якій автор детально розглядає та аналізує філософську спадщину німецького мислителя, особливу увагу звертаючи на дослідження автономної етики І. Канта, проблему взаємодії автономії, релігії та метафізики.

Цікавою є праця Т.В. Адорно – “Проблеми філософії моралі”, в якій автор висуває досить парадоксальні судження стосовно філософії моралі, вважаючи її існування як цілісного явища в сучасних умовах практично неможливим. Великий інтерес викликають роздуми Т. Адорно над моральною філософією І. Канта, яка розглядається майже у кожному розділі його книги.

Відзначимо і книгу А.П. Скрипника “Категоричний імператив І. Канта”, що висвітлює основні події та явища в історії взаємин релігії і філософії, що знайшли втілення у автономній етиці І. Канта. Детально аналізується критична філософія І. Канта та його спроба віднайти компроміс між вірою та розумом, а також його спроби позарелігійної інтерпретації людської спроможності вірити. Особливе місце у праці відводиться дослідженню категоричного імператива німецького мислителя як єдиного всезагального морального закону, який і був покладений в основу його етичної автономності.

Також варто виділити і працю О. Гусейнова “Вступ до етики”, в якій автор аналізує основні етапи та напрями розвитку етичної думки, особливу увагу приділяючи концепціям античності, Середньовіччя та “титану” філософської думки – І. Канту. Цікавими є порівняння різних етичних концепцій, серед них і концепцій добра та зла, відзначено різноманітні інтерпретації цієї проблеми залежно від зміни епохи та поглядів людини на світ та саму себе.

До творчості німецького філософа зверталось безліч дослідників, проте серед них варто виділити тих, які зосереджують свою увагу на впливі вчення І. Канта на формування російської релігійної філософії кінця XIX – поч. XX ст. та її критичному ставленні до спадщини німецького ідеаліста. На цьому неодноразово наголошували такі дослідники, як М. Булатов, Я. Голосовкер, В. Кебуладзе, В. Лазарев, Є. Лебедь, М. Мінаков, Е. Мюллер, О. Троєпольський, В. Шинкарук та ін.

Російська релігійна філософія кін. XIX – поч. XX ст., яка більш ніж 70 років була відома лише вузькому колу спеціалістів, сьогодні нарешті доступна широкому загалу. За останнє десятиріччя опубліковано безліч різноманітних творів з філософії Росії зазначеного періоду, а також оригінальні твори самих діячів російської філософії кін. XIX – поч. XX ст. Серед них особливу увагу слід приділити праці І. Євлампієва “Історія російської метафізики XIX–XX ст. Російська філософія у пошуках Абсолюту”, в якій автор особливу увагу приділяє окремим філософським концепціям та їхнім авторам, до яких належать Ф. Достоєвський, В. Соловйов, Л. Шестов, М. Бердяєв, С. Франк.

Ще одним визнаним авторитетом з російської філософії є Нелі Мотрошилова, до твору якої – “Мислителі Росії і філософія Заходу” – ми не раз зверталися. Загалом книга стосується цікавої і маловивченої теми – органічного взаємозв'язку думки Заходу та Росії. Аналізуючи концепції М. Бердяєва, В. Соловйова, С. Франка і Л. Шестова, використовуючи при цьому розгалужену зарубіжну і вітчизняну джерельну базу, Н. Мотрошилова демонструє, що, при всій специфічності російської філософії, вона формувалася і розвивалася як інтегральна частина світової філософської культури, беручи участь у пошуку нових філософських парадигм у світовій думці на межі XIX та XX століть.

Серед інших дослідників російської релігійної філософії варто назвати такі імена: С. Аверінцев, В. Акулінін, О. Александрова, П. Алексєєв, Г. Аляєв, О. Ахутін, Є. Барабанов, О. Бродецький, Н. Бубнов, П. Гайдєнко, О. Єрмічов, В. Єрн, Ю. Заславський, В. Зеньковський, К. Ларіонова, С. Левицький, О. Лосєв, О. Мєнь, Д. Мєрежковський, К. Мочульський, С. Нєретіна, О. Нікольський, О. Паршин, В. Порус, Є. Рашковський, В. Сабіров, А. Тихолаз, Н. Уткіна, К. Фараджев, С. Хоружий та ін.

Виклад основного матеріалу. Російські філософи кінця XIX – поч. XX ст., які орієнтувались переважно на східну патристику, загалом критично ставились до західної думки. В основному вони критикували такі її родові риси, як схильність до гносеологізму, до абстрактно-спекулятивних побудов та жорсткої односторонньої системи. Сформувалась навіть „левна установка перманентної критики; російська філософія, будучи інтегрованою у європейську думку, одночасно перетворювалась на свого роду критичний коректив до неї, виступаючи самокритикою європейської філософії” [15, с. 43].

У складних взаємовідносинах західної та російської філософії І. Кант посідає особливе місце. Багато ключових позицій російських релігійних мислителів конструювались як опозиційні І. Кантові, навіть більше, „критика філософії І.Канта і боротьба проти кантіанства стала, – на думку С. Франка, – постійною темою російської філософської думки” [14, с. 169]. Проте, як слушно зауважує М. Лосський [7, с. 241], це не означає, що російська філософська думка, розвиваючись в дещо іншому філософському руслі, ніж кантівський критицизм, стоїть на нижчому рівні розвитку. Даючи гідну відповідь будь-яким звинуваченням з цього приводу М. Лосський стверджує, що І. Кант вплинув на російську філософію не менше, ніж на будь-яку іншу європейську філософію, викликавши у російських мислителів неабиякий інтерес своєю автономною етикою.

Ідея автономності волі наштовхує І. Канта на думку сформуванню сам верховний принцип моральності в дусі автономії волі – будь-який принцип волі повинен мати можливість бути ще й принципом всезагального морального законодавства: чини так, щоб максима твоєї волі у всіх своїх актах могла бути автономною. Автономія з цього погляду постає істинним і єдиним законом моралі.

Своєму категоричному імперативові І. Кант надає такого сенсу: вибираючи для себе максими поведінки, людина може, перевіривши їх на загальність, відрізнити правильні рішення від неправильних, тобто аморальних. Тим самим універсальне застосування закону стає в нього нормативним критерієм для змісту моральних законів, основою, з якої можна вивести єдину всезагальну моральність. “Безумовно, добра воля, принципом якої повинен бути категоричний імператив, невизначена відносно всіх об’єктів, міститиме в собі лише форму воління взагалі і притому як автономію” [5, с. 288].

Але інтерпретація категоричного імператива лише як змістового обмеження вибору неправомірна. Всезагальність моральних вимог є не лише формальним критерієм морального вибору, але і їх специфічною ознакою, за якою, власне, моральні імперативи можна теоретично відрізнити від велінь іншого роду. Нормативність категоричного імператива полягає в тому, що він, наповнюючись конкретним моральним змістом, перетворює цей зміст із конгломерату розрізнених моральних уявлень на послідовну логіку моральної свідомості, на систему моральних вимог і оцінок.

Вчинок, за І. Кантом, повинен здійснюватись виключно “із поваги до закону” [5, с. 236]. Навіть більше, повага до закону стає єдиною силою, яка здатна керувати моральним обов’язком. Навіть добра воля перетворюється в системі моральної автономії І. Канта на “моральну здатність людини прислухатися до голосу практичного розуму, відчувати повагу до морального закону” [9, с. 457], бо “лише те, що робиться з обов’язку, може бути моральним” [2, с. 466]. Інакше кажучи, на думку німецького філософа, людина повинна діяти не “згідно з обов’язком”, а “з почуття обов’язку” – ось що, за І. Кантом, має справжню моральну цінність. Тут прослідковується відмінність між В. Соловйовим та І. Кантом, яка полягає в неможливості звести матеріальний зміст етики до її формального принципу. В. Соловйов погоджується, що моральна ціна вчинку визначається для суб’єкта не його власною схильністю, а обов’язком. Проте російський філософ переконаний, що “усвідомлення обов’язку і природна схильність можуть бути поєднані в одній і тій самій дії і це, за загальною думкою, не тільки не зменшує, а навпаки, збільшує моральну ціну вчинку, хоча І. Кант, як ми бачили, дотримується протилежної думки і вимагає, щоб вчинок здійснювався виключно з обов’язку, а схильність до добрих вчинків може тільки зменшувати їх моральну ціну” [13, с. 574–575].

Хоча у І. Канта обов’язок і є примусом, але він не є зовнішнім щодо людини, адже “всі розуміли, що людина своїм обов’язком пов’язана із законом, проте не здогадувалися, що він підпорядкований лише своєму власному законодавству” [6, с. 274]. Це дає нам підстави стверджувати, що обов’язок – це моральний закон, явлений як людський мотив. Як закон сам по собі може стати безпосередньою визначальною підставою для волі – це, на думку І. Канта, є проблемою людського розуму, яку, на жаль, неможливо вирішити.

Таке розуміння обов’язку заперечує необхідність враховувати мотиви, цілі та наслідки того чи іншого вчинку для його кваліфікації як морального, адже моральна специфіка вчинку визначається тільки спонукальним імпульсом, “енергією” обов’язку, а не тим, заради чого він здійснюється – є однією з важливих тез деонтології. Своєрідність кантівського обґрунтування

обов'язку якраз і полягає в тому, що “воно перевернуло традиційне уявлення про співвідношення буття та належного. Принаймні в людському досвіді обов'язок, за І. Кантом, первинний та основопокладаючий. Хоча в загально-філософському плані він і зберігає зв'язок з буттям (витоками відходить в ноуменальний світ, в кінцевих результатах через постулат Бога об'єднується зі щастям)” [10, Т. 2, с. 688]. Термін “деонтологія” (наука чи вчення про належне) вперше вжив К. Бентам як синонім наукової етики загалом, але з часом він набуває вузького значення. В сучасній філософії деонтологія переважно трактується як етика обов'язку, яка відрізняється від етики добра. “Підставою для такого розмежування є наявність в моралі двох формально і функціонально різних способів декларування моральної позиції – у вигляді імперативів, що виражають належне та заборону і у вигляді оцінок, які виражають схвалення чи осудження” [10, Т. 2, с. 626].

У І. Канта деонтологія виступає особливою концепцією, яка відстоює логічний пріоритет та “первинність” обов'язку перед добром. Навіть більше, німецький філософ стверджує, що саме поняття добра виходить із поняття обов'язку. Добром, на думку І. Канта, ми називаємо те, чого вимагає від нас обов'язок, а спроба визначити добро поза обов'язком приводить нас до емпіричного уявлення про предмет задоволення, а не до поняття морального добра самого по собі.

Поняття добра, яке асоціюється з індивідуальним благом, І. Кант вважає “емпіричним”, а безумовне добро для нього – це поняття розуму. Тому добро у філософській системі І. Канта “не лише вимагає співвідношення з розумом, але за допомогою цього співвідношення вперше і з'являється на світ” [6, с. 383].

Як бачимо, “І. Кант знімає з добра і зла онтологічні характеристики і одночасно звільняє саме буття від ознак моральності чи аморальності” [11, с. 86]. З цієї причини поняття добра і зла не передують моральному закону, не виступають його основою, а навпаки, визначаються через цей закон і згідно з ним. Тому останньою інстанцією добра в автономній етиці І. Канта є практичний розум, тобто сама моральність, адже моральне в його етиці зливається з морально-ціннісним, тобто з добром. З огляду на це добро і зло, як єдині об'єкти практичного розуму, згідно з І. Кантом, є добром і злом як такими. Вони визначаються розумом і стосуються дій, а не стану відчуттів суб'єкта, тобто, як зауважує сам І. Кант, “добре чи зле ... стосуються лише до вчинків, а не до стану особи...” [6, с.383].

Принцип добра, власне, є тим самим законом, слідуючи за яким, воля діє відповідно до власної сутності. В цьому і лише в цьому сенсі кантівське прийняття добра в якості закону вперше породжує акт вільної волі. На наше переконання, моральний закон І. Канта – це передовсім сутність вільної волі і тільки та воля стає вільною, яка приймає цю сутність як свій власний закон. Це приводить німецького філософа до онтологізації самої моралі: мораль не виводиться з аналізу людського буття, а просто постулюється як дещо визначально дане розумом, як деяка протяжність світу.

Російські філософи, на противагу І. Кантові, доводили онтологічність моральності, її буттєву природу, вважаючи, що основою всього є не аналітика, а онтологія. І. Кант, навпаки, мислить буття саме по собі, яке залежить від спонтанності людського мислення, але не породжується ним. І. Кант зберігає аристотелівську традицію, адже буття у нього не може бути предикатом і його не можна “витягнути” з поняття.

М. Лосський теж прагне побудувати систему абсолютної конкретної етики, хоча справою свого життя вважає все ж таки розроблення інтуїтивізму як нового напрямку в гносеології, і саме це сприймає у кантівському контексті як “подолання “Критики чистого розуму” і виправдання метафізики як науки” [4, с. 312]. Мабуть тому, якщо „обґрунтування інтуїтивізму” російським філософом буквально пронизане полемікою з І. Кантом, то в “Умовах абсолютного добра” творець автономної етики вже не посідає центрального місця. “Очевидно, “онтологізована етика” М. Лосського, – як стверджує П. Гайденко, – насправді знаходить надто мало точок перетину або, принаймні, пунктів сперечання з автономною етикою І. Канта” [3, с. 134].

Це стає зрозумілим, коли ми звернемося саме до тих умов абсолютного добра, які М. Лосський поклав в основу своєї системи: це об'єктивність абсолютних цінностей, наявність категоричних імперативів, які мають сенс за умови свободи волі (М. Лосський неодноразово зазначає, що І. Кант чудово виразив цей зв'язок між безумовністю обов'язку формулою: “ти повинен, отже, ти можеш”) і така побудова світу, де особистість не є замкненою в собі, а тісно зв'язана з іншими. Як бачимо, лише одна з умов абсолютного добра М. Лосського “запозичена” у І. Канта.

У підсумку ми доходимо висновку, що етика М. Лосського будується на принципово іншому підґрунті органічного світогляду, в якому ієрархічний персоналізм виростає з буття Всесвіту, яке, хоча й охоплюється свідомістю, проте залишається при цьому буттям. М. Лосський доводить, що системність властива самій природі, самому предмету. Органічний світогляд визнає, що безумовне зобов'язання – це початок етики, і тут М. Лосський погоджується з І. Кантом, етика якого також розкриває весь характер безумовного обов'язку.

Але кантівський категоричний імператив, який виголошував: “чини так, щоб кожна людина була самоціллю, а не засобом”, в російській філософії ґрунтується на ідеї боголюдства, в якій одночасно наявна і самоцінність особистості як боголюдини. Тобто до формального етичного принципу І. Канта у всій його категоричності російські філософи додають релігійне сумління, сповнене співчуттям до окремо взятої людини. Моральні максими І. Канта різні російські філософи інтерпретують по-різному, що зумовлено власною позицією кожного з них. Як стверджує С. Франк, їх об'єднувало те, що “російський дух був споріднений не з індивідуалістичним ідеалізмом кантівського гатунку, а з ідеалізмом містичним” [14, с. 218].

Тому російські мислителі і звинувачують І. Канта у тому, що він аж надто довірився розуму, відкидаючи при цьому все інше, зокрема почуття та інтуїцію. Але це зовсім не означає, що російські мислителі повністю відкидають автономність розуму, в російській філософії автономія зумовлена насамперед зв'язком з абсолютним началом, тобто з Богом, чого немає в етиці німецького мислителя, важливим моментом якої є спроба відмежувати етику від релігії. Як влучно підмітив В. Асмус, в практичній філософії І. Канта можна виділити дві ідеї, які залишили глибокий слід в подальшій історії філософської думки: “ідею незалежного від релігії обґрунтування етики і ідею підпорядкування етики особистого щастя етиці обов'язку” [1, с.374].

Однак “філософська критика релігії була продиктована не стільки негативним ставленням до релігії як такої, а була, скоріше, невід'ємним елементом самого філософського способу мислення і філософського поняття релігії” [10, Т. 4, с. 231]. Але “вільна” від релігії етика знаходить своє належне втілення лише в системі етичної автономії, оскільки “в світі секулярної раціональності релігія більше не дає того загального фону і основи для морального дискурсу і дії; і невдача філософії в забезпеченні того, що не могла вже зробити релігія, стає важливою причиною втрати філософією її центральної культурної ролі та її перетворення на маргінальну, вузькоакадемічну дисципліну” [8, с. 72].

Вчення про постулати практичного розуму утворюють фундамент оригінальної філософії релігії – релігії в межах розуму. Релігія в конструкції етичної автономії стає лише засобом для закріплення моральних істин, тобто *a priori* релігія І. Канта містить в собі лише те, що ґрунтується виключно на моральності. Тому не моральні принципи треба увідповіднити з фактами людського буття, а навпаки, саме людське буття повинно стати втіленням моральних принципів. Німецький класик створює своєрідну “моральну теологію”, у якій, беручи на озброєння раціоналізм, він вибудовує “релігію у межах тільки розуму”.

Таку релігію розуму важко назвати природною, це, швидше, “моральне богослов'я” чи “релігійна форма моральності”, як її називає В. Віндельбанд [2, с. 468]. Однак, намагаючись відмежувати мораль від релігії, І. Кант не відкидає релігійної віри остаточно. Хоча Бог у німецького ідеаліста вже не є законодавцем ні моралі, ні її законів, він все одно залишається основою морального порядку у світі, своєрідним “гарантом” реальності цього порядку. Цей крок І. Канта стає для нас беззаперечним доказом того, що в межах чистої етики не можна знайти надійне підґрунтя для моральної норми.

На відміну від класика німецької ідеології, російські релігійні філософи вважали, що, хоча І. Кант і не помилився в тому, що моральність є самозаконною, проте він помилився в іншому: “вона самозаконна саме тому, що її сутність не є відстороненою формулою, яка повисла в повітрі, а має в собі всі умови власної дійсності” [12, с. 214]. Тому для російських мислителів Бог і душа є не постулатами морального закону, а безпосередніми утворювальними силами моральної дійсності.

Хоча у І. Канта і немає прямого впливу онтології на мораль, вони, безумовно, пов'язані, адже моральність у філософії німецького мислителя виступає своєрідним виходом на трансценденцію, як забезпечення трансцендентальних передумов життєвого досвіду людини. Тобто у І. Канта питання

онтології залишається відкритим, тоді як в російській філософії, онтологія, навпаки, пов'язується з трансценденцією, з Богом. За прагнення обґрунтувати метафізику за допомогою моралі І. Канта розкритикували російські мислителі. Зокрема, В. Соловйов вважав, що не метафізика має прямувати до етики, а навпаки, “лише при позитивному розв'язанні питань про буття Бога, безсмертя душі та свободу людини ми можемо визнати можливість здійснення морального закону.

Стверджуючи про безпосередню залежність етичного питання від питання метафізичного, російські мислителі стають на позицію, діаметрально протилежну позиції І. Канта, який, як відомо, обґрунтовував безумовну обов'язковість морального закону, з якого і виводив необхідність буття Бога, безсмертя душі та свободи, обмежуючи вірогідність цих метафізичних тез їхнім моральним значенням” [12, с. 595]. Моральність у розумінні В. Соловйова – це “до-соціальне явище, адже вона вкорінена в абсолютно-сущому, в якому і знаходяться витoki моральності, властивої людині” [12, с. 602].

Висновки. Під час аналізу автономної етики І. Канта особливу увагу приділено передусім відмінності останньої від етики російських філософів кін. XIX – поч. XX ст.: якщо в німецького філософа в основу автономії покладено емпіричний досвід людини, який, однак, не виражає духовних процесів її особистості, то в російських мислителів автономія зумовлена перш за все зв'язком людини з абсолютним духовним началом, тобто з Богом.

1. Асмус В.Ф. Иммануил Кант / Асмус В.Ф. – М. : Наука, 1973. – 536 с. 2. Виндельбанд В. История философии / Виндельбанд В. – К. : Ника-Центр, 1997. – 560 с. – (Познание ; Вып. 5). 3. Гайденок П.П. Прорыв к трансцендентному. Новая онтология XX века. – М. : Республика, 1997. – 495 с. – (Философия на пороге нового тысячелетия). 4. Евлампиев И.И. История русской метафизики в XIX-XX веках. Русская философия в поисках Абсолюта / Евлампиев И.И. ; [в 2 ч. ; ч. 1]. – СПб. : Алетей, 2000. – 415 с. 5. Кант И. Основы метафизики нравственности / Кант И. / [ред. В.Ф.Асмус, пер. А.К.Судаков]. – М. : Мысль, 1999. – 1471 с. – (Классическая философская мысль). 6. Кант И. Метафизика нравов: [в 2 ч.] / Кант И. ; [пер. с нем. С.Я.Шейнманн-Топштейн, вступ.сл. М.Филиппов]. – М. : Мир книги, 2007. – 399 с. – (Великие мыслители). 7. Лосский Н. История русской философии / Лосский Н. – М. : Советский писатель, 1991. – 479 с. 8. Макинтайр А. После добродетели: Исследования теории морали. Концепции / Макинтайр А. ; [пер. В.В. Целищев]. – М. : Академический Проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2000. – 382 с. 9. Мотрошилова Н.В. Рождение и развитие философских идей / Мотрошилова Н.В. – М. : Политиздат, 1991. – 464 с. 10. Новая философская энциклопедия : [в 4 т.] / [Научно-ред. совет: предс. В.С. Степин, заместители предс.: А.А.Гусейнов, Г.Ю.Семигин, уч. секр. А.П.Огурцов]. – М. : Мысль, 2000. – (Ин-т философии РАН, нац. общ.- научн. фонд). 11. Скрипник А.П. Категорический императив И. Канта / Скрипник А.П. – М: Изд-во Моск. ун-та, 1978. – 189с. 12. Соловьев В. Критика отвлеченных начал / Соловьев Вл. // Соловьев Вл. Сочинения [В 2 т.; Т.1.] / [Сост., общ. ред., вступ.ст. А.С. Лосева, А.В. Гулыги]. – М: Мысль, 1988. – С. 550–832. 13. Соловьев В.С. Оправдание добра; Нравственная философия / Соловьев В.С.; [вступ. сл. А.Н. Голубев, Л.В. Коновалова]. – М: Республика, 1996. – 479 с. – (Библиотека этической мысли). 14. Франк С.Л. Русское мировоззрение / Франк С.Л.; [сост., вступ. ст., прим. Ермичева А.А.]. – СПб: Наука, 1996. – 738 с. 15. Хоружий С.С. О старом и новом / Хоружий С.С. – СПб: Алетей, 2000. – 477 с.